
Vše v rámci trhu, nic proti trhu, nic mimo trh: neoliberální devianti a dohled nad nimi skrze sociální pomoc*

JIŘÍ MERTL**

Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni

Everything within the Market, Nothing against the Market, Nothing outside the Market: Neoliberal Deviants and Welfare Surveillance

Abstract: This article focuses on welfare surveillance as a sociological sub-discipline and a specific issue that has emerged in the past two decades in relation to the neoliberal revolution and the transformation of social systems in the West. The paper has three main goals: (1) a theoretical conceptualisation of welfare surveillance based on an analysis of existing empirical research; (2) an analysis of socio-practical manifestations and impacts of welfare surveillance; and (3) a contextualisation of the implementation of welfare surveillance within the Czech social milieu during recent social reforms. Within the scope of the first two goals, the author shows that welfare surveillance is theoretically construed along the lines of a specific combination of social justice and neoliberal governmentality, and that welfare surveillance enables the application of specific illiberal practices to welfare applicants and recipients in order to effectively discipline and normalise them, which results in the stigmatisation and criminalisation of recipients. Given that there is relatively little research on surveillance in the Czech Republic, the article opens with an introduction to the issue of surveillance.

Keywords: CDA, Czech Republic, illiberal practices, neoliberal governmentality, semi-structured interviews, social deviation, stigmatisation, welfare surveillance

Sociologický časopis / Czech Sociological Review 2016, Vol. 52, No. 2: 179–207

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2016.52.2.246>

* Text byl napsán v rámci projektu SGS-2015-062 – „Etnografie dělnictva v Plzni“. Rád bych na tomto místě také poděkoval oběma anonymním recenzentům za jejich podnětné příspěvky.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Jiří Mertl, Ph.D., Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň, e-mail: jir.mertl@gmail.com.

Problematika sledování, dozoru a dohledu a jejich vlivu na společnost i jednotlivce je díky dílu a konceptu Panopticonu Jeremyho Benthamy, který tento koncept zavedl do vědeckého diskurzu, již poměrně starou záležitostí, jejíž význam v (post)moderním diskurzu zdůraznil a v určitém slova smyslu i obnovil Michel Foucault, který (re)interpretoval Benthamův Panopticon jako široce aplikovatelný koncept, jenž nachází uplatnění v podstatě v jakékoliv společenské sféře. Vědecký obor *surveillance studies* postavený na těchto základech následně absorboval fenomén technologického pokroku od konce druhé světové války, který znamenal vynalezení a proliferaci nových možností sledování a dozoru. Využití nových technologií zásadně ovlivnilo možnosti, rozsah, hloubku, časoprostorovou rozrůzněnost i uplatnitelnost dozoru a sledování. Vznikla tak řada nových konceptů a reflexí, které jsou spjaty s „novým“ sledováním a dozorem, ale také přímo podoborů reflektujících specifické a úzce vymezené uplatňování dozoru, přičemž jedním z takových podoborů je *welfare surveillance*.¹

Welfare surveillance je velmi novým vědeckým oborem (vznikl až v posledních přibližně 20 letech) a tématem, jehož náplň ovšem v obecném slova smyslu zasahuje před jeho vznik. *Welfare surveillance* je totiž spojeno se sledováním žadatelů a recipientů sociální pomoci za účelem efektivizace procesu přerozdělování společenského bohatství (*welfare*) a adresnějšího poskytování zdrojů, což jsou motivy, které lze pozorovat již od vzniku moderního sociálního systému a s tím spojené byrokracie. V tomto smyslu je sledování spíše monitorováním funkčnosti celého sociálního systému a jeho následné uzpůsobování za účelem jeho lepší funkčnosti, která je interpretována jako snaha efektivně pomoci co největšímu spektru občanů k zajištění (důstojné) subsistence. Takto fungovaly západní sociální státy v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století (s výjimkou USA, kde se již v druhé polovině sedmdesátých let začala systematicky uplatňovat represivní opatření na recipienty), přičemž zajištění důstojných materiálních podmínek, tedy ochrana či zajištění bezpečnosti před různými životními a společenskými riziky [viz Ewald 1991], širokým vrstvám občanů bylo zároveň základním smyslem existence těchto států, tedy i základním legitimizačním prvkem. Stejně tak problematika (sociální) klasifikace jednotlivců a skupin, která je s jakýmkoliv sledováním spjata, není novým tématem, naopak se jedná o mechanismus přítomný ve všech společnostech od jejich vzniku (ve všech společnostech můžeme pozorovat neustálé tendence klasifikovat občany na základě určitého klíče). Jedinými atributy, které se v čase mění, jsou: (1) zmiňovaný klíč, podle něhož ke klasifikaci dochází, (2) mikro a makro techniky, na základě nichž je klasifikace realizována v praxi, a (3) extenzita a intenzita klasifikace. Konkrétní termín a systematizovaná problematika *welfare surveillance* ve smyslu charakterizovaném Torinem Monahanem [2008: 292] jako specifické formy sledování a kontroly lidí,

¹ Jelikož neexistuje oficiální český ekvivalent termínu *welfare surveillance* a jakýkoliv jeho překlad buď není kompaktní, nebo úplně neodpovídá původnímu významu, budu ve zbytku textu používat anglický originál.

kteří jsou ve špatné životní situaci a žádají o pomoc, za účelem jejich disciplinace jsou spjaty až se změnami v osmdesátých letech a neoliberální revolucí [viz například Hall 2011; Wacquant 2009]. Neoliberální revoluce je metaforou, která znázorňuje ideový a politický obrat od keynesianismu a sociálního státu k individualizaci životních a sociálních rizik, tržnímu fetišismu, minimálnímu státu jako ideové fasádě, která má legitimizovat a racionalizovat institucionální transformaci sociálního státu, a k orientaci na ochranu „normálních občanů“ před devianty a jejich nebezpečným chováním a jednáním jako hlavnímu legitimizačnímu nástroji, což zahrnuje využívání sekuritizace ke konstrukci specifických sociálních problémů.² *Welfare surveillance* je tedy spjato s ustavením nového klíče klasifikace občanů a zároveň reprezentuje konkrétní sadu technik klasifikace, která je spojena se zmiňovaným rapidním technologickým rozvojem, a specifickou extenzitou a intenzitou, s jakými jsou techniky využívány.

Cíle, obsah a struktura textu jsou specificky ovlivněny situací v českém prostředí, kde téma *welfare surveillance* a jeho reflexe v podstatě absenteje, což je dáno i širší perspektivou, v rámci níž není věnována přílišná pozornost ani obecným tématům sledování a dozoru. Výsledkem je situace, kdy nemohu jednoduše kontextualizovat tento text a problematiku do již existujícího (českého) diskurzu. Proto v první části velmi stručně načrtnu obecnou teorii týkající se sledování a dozoru, na níž je postaven obor *surveillance studies*. Následně se budu věnovat již samotnému *welfare surveillance*, a to ze dvou úhlů pohledu. První pohled bude směřovat na vznik současného pojetí *welfare surveillance*, zejména s ohledem na konstruování specifické (neoliberální) sociální spravedlnosti v současných západních státech skrze neoliberální governmentality. V rámci druhého pohledu přiblížím, jak se tato neoliberální sociální spravedlnost v sociální praxi manifestuje vůči žadatelům a recipientům sociální pomoci. V poslední části textu všechny poznatky aplikuji na situaci v České republice, která v nedávné době (v letech 2006 až 2009 a 2010 až 2013) čelila dvěma provázaným pokusům o reformu sociálního systému, v rámci nichž bylo snahou zavést alespoň některé prvky *welfare surveillance*. S ohledem na velmi limitovaný prostor však tato analýza bude mít spíše podobu jakési kontextualizace *welfare surveillance* do českého prostředí či úvodní ilustrativní analýzy, nikoli podobu zevrubné analýzy. Kontextualizace bude založena na kritické diskurzivní a (kvalitativní) obsahové analýze dvou sad dat. První sadou je český politicko-mediální diskurz týkající se implementace sociálních reforem ve zmíněných letech, přičemž korpus tvoří veřejně dostupná mediální a textová produkce ze strany příslušných politických aktérů (ministrů Ministerstva práce a sociálních věcí (MPSV), jejich náměstků a samotných ministerstev).³ Druhou sadou, která

² Pojem tržního fetišismu používá řada akademiků, nejznáměji zřejmě Bob Jessop [například 2011], a to s odkazem na dílo Karla Marxe. V tomto příspěvku jej chápu ve smyslu trhu jako režimu pravdy (viz dále).

³ Korpus byl vytvořen přes službu Anopress IT, přičemž vyhledávací algoritmus byl následující: „[jméno aktéra] AND sociální reforma“. Omezením při vyhledávání bylo zmí-

má poznatkově doplnit první sadu, jsou polostrukturované rozhovory s recipien-ty sociální pomoci a sociálními pracovníky, kteří se věnují lidem v tíživé sociální situaci. Cílem rozhovorů s těmito respondenty a respondentkami, kteří jsou vně systému, bylo zjistit, jaké jsou jejich zkušenosti s českým sociálním systémem, jak vnímají pozici recipientů v rámci tohoto systému a jak hodnotí techniky a prakti-ky, s nimiž se v sociálním systému setkali.⁴

Ke zpracování a analýze dat jsem využil kódování, a to s pomocí počítačo-vého softwaru MAXQDA. Při kódování jsem využil postup Philippa Mayringa [2000] založený na kombinaci induktivního a deduktivního postupu při vytvá-ření kódů a kódovníku, nicméně jsem nebyl tak rigidní, jak doporučuje. Vytvořil jsem si tedy jednoduchý kódovník a kontroloval, zda jednotlivé pasáže přiřazuji k relevantním kódům a zda se význam těchto kódů neposouvá. Kódovník byl však po celou dobu analýzy „otevřený“ (Mayring jej doporučuje po zpracová-ní zhruba poloviny korpusu uzavřít), bylo možné upravovat jednotlivá témata a kategorie a brát v potaz nové skutečnosti, které se objevily později během ana-lýzy. Vedle Mayringova postupu jsem zohlednil i přístup, který akcentuje Johnny Saldaña [2009], a sice považovat kódování za mnohvrstevnatou a cyklickou čin-nost. Realizoval jsem tedy celkově tři kola kódování, v rámci nichž jsem nejdřív-ve identifikoval obecná témata, která jsem v dalších kolech precizoval, a zároveň měnil a reorganizoval samotné přiřazené kódy pro lepší přehled a bohatší a kva-litnější zpracování korpusu.

Při analýze korpusu jsem využil kritickou diskurzivní analýzu (CDA), kva-litativní obsahovou analýzu a analýzu metafor. Cílem bylo zjistit, (1) jak v rámci první sady dat konkrétně aktéři konstruovali diskurz a jaké metafory se v tomto procesu reprodukovaly a (2) jaké byly zkušenosti aktérů v rámci druhé sady dat, u níž však byla primárně využita kvalitativní obsahová analýza. CDA jsem apli-koval zejména z perspektivy, jakou nabízí Teun van Dijk [1993: 252–254, 2001: 96], který zastává angažovanější postoj, jelikož by podle něj CDA neměla být kritic-ká pouze ve vztahu k poukazování na mocenské sítě, vztahy a struktury a jejich

něné časové vymezení, celostátní působnost zahrnutých médií (televize, tisku a rozhlasu) a skóre 0,85; ve vyhledávacím řetězci se vždy u prvku [jméno aktéra] vystřídala jména mi-nistrů a ministryně a příslušných náměstků. Rozsahově měl korpus vztahující se k období 2006 až 2009 rozsah řádově 253 000 slov a korpus z let 2010 až 2013 měl řádově 264 000 slov.

⁴ Rozhovory byly vedeny během roku 2014 (a jeden v roce 2015), přičemž respondenti a re-spondentky byli ve věkovém rozpětí 18 až 55 let a pocházeli z různých částí ČR, aby byla zajištěna co nejvyšší variabilita a validita dat. Respondenti a respondentky byli osloveni skrze neziskové subjekty zabývající se sociální prací, přičemž byla využita metoda vzor-kování multi-site snowballing, která má svoje limity, které jsem se pokusil kompenzovat zmíněnou variabilitou vzorku. Celkem bylo vedeno 16 rozhovorů, přičemž s některými re-spondenty a respondentkami byly rozhovory vedené na jejich žádost nepřímo přes e-mail, jelikož jim jejich životní situace a prostorová rozrůzněnost neumožňovaly rezervaci kon-tinuálního času na rozhovor a u některých byla důvodem jejich neochota mluvit o svých problémech osobně s cizím člověkem.

případné negativní důsledky, ale měla by být normativní. Úkolem výzkumníka a analytika je skrze CDA kritizovat společenské poměry, které vytvářejí represi, útlak, dominanci a nerovnosti, a apelovat na jejich změnu k lepšímu, což zpravidla bývá odstranění negativních jevů. Zvláštním tématem, na jehož analýzu van Dijk [2003: 84–85] apeluje, je sociálně kognitivní percepce a recepce různých společenských skupin, kdy by mělo být předmětem analýzy (manipulativní) diskurzivní konstruování mentálních modelů týkající se pohledu na různé specifické populace nacházející se ve společnosti. V rámci analýzy metafor jsem využil zejména dobře známé konceptuální metafory [viz Lakoff, Johnson 1980] a také generativní metafory, které zformuloval Donald Schön [1993: 144–147], podle něhož mohou být metafory využity k intencionálnímu vygenerování specifického významu, symboliky nebo problému prostřednictvím charakterizace určitého fenoménu na základě kvalit něčeho nebo někoho jiného.

V textu zastávám přístup kritické/advokační sociální vědy, který spočívá v obecném slova smyslu v poukázání na dominanci, útlak, represi, diskriminaci, marginalizaci a další praktiky a struktury, které mohou negativně ovlivňovat specifickou populaci, která je zpravidla navíc ve špatné společenské pozici, takže se proti těmto tendencím v podstatě nemůže bránit nebo je její obrana diskurzivně rámcována jako nesmyslná nebo nepřijatelná [Bhavnani, Chua, Collins 2014: 172; Creswell 2007: 21]. Takový výzkum tedy dává možnost být slyšet i populaci, která nemá možnost se k čemukoliv vyjadřovat a jejíž hlas je diskurzivně vnímán jako irelevantní. Možnost být slyšet může mít formu příležitosti participovat ve výzkumu prostřednictvím rozhovorů nebo formu analýzy a zpracování situace dané populace, které by jinak nebyla věnována pozornost nebo které je/byla věnována silně zaujatá a tendenční pozornost [Bourdieu 2003: 46; Creswell 2007: 22]. V textu si nekladu ambici podat „konečný“ nebo objektivně-neutrální výklad, ale pouze přispět tímto textem k pochopení zkoumané problematiky a zlepšení situace marginalizovaných aktérů.

Moderní praktiky a techniky sledování – technologický fanatismus?

Základem pro přemítání o sledování a dozoru a jejich vlivu na jednotlivce i celou společnost se stal projekt Panopticonu, který zformuloval Jeremy Bentham [1838: 39–40, 44–45] a jehož smysl spočíval ve speciálním architektonickém návrhu budovy, aby umožňovala snadný, efektivní a neustálý dozor nad lidmi, kteří se v ní nacházeli. Tato architektonická vlastnost spočívala ve vytvoření místa (bodů), z něhož by bylo možné pozorovat vnitřek celé budovy (a s tím samozřejmě také lidi). Bentham si od Panopticonu sliboval vytvoření specifického prostředí v dané budově, v němž by sledovaní lidé byli vychováni k dodržování nastavených pravidel. Mechanismus výchovy byl jednoduchý a měl spočívat v povědomí sledovaných lidí, že pokud dojde z jejich strany k porušení pravidel, příslušné autority, které neustálý dohled uplatňují, toto porušení ihned odhalí a budou za něj dotyčného trestat. Sledovaní lidé tudíž určitým způsobem kontrolují své

chování nebo se kontrole učí, neboť mají obavy, že jakékoliv vybočení z normy bude okamžitě odhaleno a potrestáno. Tento mechanismus je elegantní ve dvou rovinách: (1) Osoby, na něž je dozor aplikován, nemusí být opravdu sledovány, stačí, když si vlivem prostředí dostatečně internalizují, že tato možnost existuje a že k ní může velmi jednoduše dojít. (2) Pod dozorem je i personál ztělesňující roli autorit, neboť jeho členové se kontrolují navzájem, čímž je vyřešen klasický problém *quis custodiet ipsos custodes*.

Bentham původně předpokládal, že Panopticon bude využíván pro projektování a stavbu věznic, kde jsou jeho vlastnosti na první pohled jednoduše využitelné. Nicméně, jak poukázal Michel Foucault [2000: 246–247, 287], který koncept Panopticonu dále rozvedl a interpretoval, využitelnost celého konceptu byla mnohem širší a zahrnovala aplikovatelnost v podstatě na celou společnost i jakékoliv jednotlivé složky společnosti. Panopticon tudíž nebyl pouze projektem vězeňského dozoru, ale obecně přijímaným architektonickým principem, který začal být od začátku 19. století hlavním měřítkem pro stavbu budov. Továrny, nemocnice, školy a další zařízení začaly být stavěny s ohledem na efektivní a snadnou uplatnitelnost detailní kontroly personálu, pracovníků, pacientů, žáků atd. Tato všudypřítomná disciplinární atmosféra měla za účel normalizaci jakékoliv odchylky chování od ustaveného normálu [Foucault 2000: 256]. Mimo budov začal být panoptikální princip uplatňován i na veřejném prostoru, který se stával otevřenějším, aby v něm bylo možné lépe sledovat nežádoucí osoby (žebračky, tuláky, delikventy, zločince, ale i revolucionáře a další skupiny obyvatel). Tomu napomáhal i nově vzniklý policejní aparát, jenž měl na starosti kontrolu každodenních maličkostí a který hrál roli oficiální zodpovědné autority [Cohen 2007: 209; Foucault 2000: 297–298, 2007: 18–20].

Foucault [2000: 254–255, 289] zároveň rozvedl i individuální sebekontrolu, která vzniká u každého, kdo je Panopticonu vystaven, přičemž ji nazval „infrapenalitou“. Infrapenalita je vnitřní regulace chování každého jednotlivce vyplňující prostor, který neovlivňují zákony, nařízení a další formální normy. Každý, kdo je (potenciálně) panoptikálně sledován, si časem vybuduje automatické povědomí o tom, že například za nepřístojné chování, nedochvilnost nebo i neupravený vzhled, tedy za aspekty společenského života, které nejsou nijak formálně regulovány, bude následovat určitá sankce. Sankce však není ve většině případů fyzického nebo materiálního rázu, ale psychologického (ponížení, přehlížení, sebrání určitých privilegií apod.). Postupem času se vlivem internalizace infrapenality (a určitého neformálního nomického nastavení) stávají neformální normy „přirozenou“ součástí každodenního života, což znamená, že na ně není pohlíženo jako na pravidla, která je nutná dodržet, ale jsou jednoduše žita a automaticky respektována a reprodukována.

Současné bádání v podobě *surveillance studies* staví na výše zmíněných myšlenkách, ale svým záběrem je přesahuje, což je dáno zejména novými technikami a technologiemi sledování a jejich vlivem na člověka i společnost, přičemž samotná analýza je často vedena v interdisciplinárním duchu [Bigo 2012: 280–281; Hier,

Greenberg 2009: 14]. Mezi nové techniky a technologie patří zejména kamerové systémy (CCTV⁵), sledování signálu (mobilů, GPS atd.), biometrické identifikátory (otisky prstů, fyzické rysy tváře, oční sítnice, retinální otisk, ale také DNA), internet a tzv. „sociální“ sítě, programovatelné čipové karty a čipy přímo v kůži, přičemž všechny tyto nové techniky a technologie jsou navíc vzájemně propojeny do počítačových databází, což umožňuje v krátké době zpracovat velké množství dat. Na první pohled je zřejmé, že se těmito technologiemi naprosto transformuje idea Panopticonu, neboť díky dnes již „banálním“ kamerovým systémům jsou limity ohledně architektury prostoru menší (je nutné minimalizovat členitost prostoru, která znamená více kamer, a tudíž více obrazovek a větší nepřehlednost). Povědomí a pocit dozoru se následně znásobuje mimo odbourání nutnosti přímého fyzického sledování také s miniaturizací kamerových systémů, které mohou být skryty v podstatě kdekoli, což prohlubuje nejistotu, jestli se „někdo nedívá“, a stírá některé rozdíly mezi soukromým a veřejným. Možnosti sledování dále „obohacují“ a obracíjí i záznamové technologie, které umožňují zcela odbourat časoprostorovou rozrůzněnost (autorita, která hraje roli sledujícího, již nemusí být přítomná v daném okamžiku ani před monitorem). V tomto ohledu můžeme pozorovat i efekt banalizace technik a technologií sledování, které se v některých případech stávají „přirozenou“ součástí každodenního západního života, u níž se kritická reflexe výrazně oslabuje [Wright et al. 2010: 344]. Banalizace se ve velké míře týká například CCTV systémů ve veřejném prostoru, který je sledován v podstatě 24 hodin denně sedm dní v týdnu, takže každý je na kameře alespoň jednou denně zachycen, nicméně málokdo o tom ve svém každodenním životě přemýšlí.

Vyjmenované techniky a technologie navíc dnes existují v tzv. „chytré“ verzi (*smart surveillance*), jak naznačuje David Wright a další výzkumníci [2010: 346, 348–349], takže mohou fungovat zcela automatizovaně na základě naprogramování a dávat automaticky získaná data dohromady, čímž se idea Panopticonu opět posouvá do nových rozměrů. Mezi takové technologie patří například automatizované rozpoznávání poznávacích značek automobilů, jejichž řidiči spáchali dopravní přestupek, nebo rozpoznávání a identifikace osob na základě jejich pohybu a obličeje. Výhodami jsou mimo zmiňovaného zpracování velkého množství dat za krátkou dobu také „vědeckost“ těchto technologií a metod, neboť operátor jako lidský faktor je nejenom brán jako neefektivní, ale také jako chybový prvek. Navíc tyto systémy dokážou samy o sobě upozornit na možné riziko nebo hrozbu, neboť svým naprogramováním rozeznají například opilce nebo podezřele pohybující se osobu, u nichž je následně předpokládáno, že jsou potenciálními narušiteli pořádku a řádu. Vedle automatizace a rychlosti získávání a zpracovávání dat však do kategorie *smart surveillance* patří také technologie

⁵ Akronym označující *Closed Circuit Television*, tedy uzavřený kamerový systém. Tyto systémy se dnes využívají velmi často k zabezpečení různých objektů a prostorů, ale také k monitorování veřejného prostoru ze strany různých subjektů (nejčastěji policie).

získávání (nových typů) dat, která se následně automaticky zpracovávají. Mezi tyto technologie patří přenosné infračervené, mikrovlnné, chemické a energetické skenery (jsou schopné vytvořit obraz využívání všech energií v domě nebo bytě).

Společenská klasifikace jedinců – predikce sociální deviace

Systematické využívání sledování v rámci společnosti ze strany různých institucí úzce souvisí s problematikou společenské klasifikace jedinců do určitých definovaných kategorií (*social sorting*) a také se sociální kontrolou (*social control*). Pod termínem sociální kontroly je obsaženo řízení a usměrňování lidí, kteří jsou definováni a vnímáni jako devianti a hrozba (obecně například kriminálníci, šílenci, morálně narušení, ale také všichni, kdo se jakkoliv vymykají nastaveným hodnotám a normalitě), a ochrana „normálních“ lidí. Sociální kontrola je tudíž výrazem a odpovědí na sociální deviace, ať už na konkrétní případy společenských přečinů, nebo jako proaktivní přístup určený k zamezení deviantního jednání [Cohen 2007: 2–3; Innes 2003: 3].⁶ Sociální kontrola je v rámci moderních masových společností umožněna důslednou a funkční klasifikací jedinců prostřednictvím počítačových databází, které nejenom zpracují velké množství dat, ale dokážou je také smysluplně uspořádat a rychle v těchto datech hledat a vyvolat je. Skrze počítačové databáze lze elektronickým vyhledáním jednoho jména vyvolat školní, lékařské, sociální, trestní a další záznamy daného jednotlivce a na základě těchto záznamů jej určitým způsobem klasifikovat – například jako nebezpečného delikventa nebo spořádaného občana, což implikuje možnost využít klasifikaci jako stigmatizaci nebo marginalizaci určitých skupin [Cohen 2007: 184, 191–192; Lyon 2005: 14, 2009: 15].

Takovému typu sledování a dozoru se dostalo označení „algoritmický“ (*algorithmic surveillance*), neboť spojování různých dat funguje na určitém nastaveném matematickém algoritmu, který umožňuje „odhalit“ určité souvislosti mezi jednotlivými daty a jejich typy. Hlavním atributem algoritmického dozoru je jeho prediktivní charakter (či spíše přisuzování takového charakteru), který umožňuje „předvídat“ a „předpovídat“ na základě dat a jejich algoritmizace v podstatě jakkoliv definovaný budoucí stav, zejména pak možnost jakékoliv hrozby [Ceyhan 2012: 43; Lyon 2005: 16].⁷ Podobným typem dozoru je statistický (*statistical surve-*

⁶ Jak poukazuje Stanley Cohen [2007: 2–3], obecně se v sociologii a antropologii pod pojem sociální kontroly zahrnuje i soubor institucí a procesů sloužících k vytváření sociální konformity (například vzdělávací a socializační instituce), nikoli pouze úzce vymezené procesy a instituce, které mají pacifikovat již identifikované devianty a deviace nebo předejít jejich vzniku.

⁷ Je samozřejmě nasnadě, že ve společnosti (a sociálních vědách) je jakákoliv predikce budoucího stavu na základě proběhlého nebo současného stavu minimálně velmi pro-

illance), který funguje na stejném principu, ale je zaměřen výhradně na statistická data, mezi nimiž se za pomoci matematicko-statistických algoritmů hledají různé kauzální vztahy, které nejsou na první pohled zřejmé [Gandy 2012: 128]. Souhrnně a alternativně se tyto typy sledování a dozoru mohou označit také jako *dataveillance* (elektronické sledování a dozor v podstatě pouze na základě kauzality mezi získanými daty) [Lyon 2009: 50]. Podle Didiera Biga [2008: 12] a Davida Lyona [1994: 6] jsou statistické sledování a dozor zdaleka nejdůležitějšími atributy v dnešních západních společnostech. Důvodem pro takovou klasifikaci (ať už jsou to různé vlády a politické instituce, nebo firmy v rámci marketingu) je samozřejmě lepší možnost ovlivňovat a spravovat populaci, jednotlivce, ale také zajistit bezpečnost (ať už je definovaná jakkoliv) a mírnit nejistotu a chaos, které jsou vytvářeny trhem jako *modem operandi* současných západních společností [Ceyhan 2012: 38; Jenkins 2012: 162]. *Dataveillance* opět proměnila podstatu a funkci sledování a dozoru, neboť již nedochází k disciplinaci v situaci, kdy dojde k přestupku, ale preemptivně, na základě předpokladu, že k němu nejspíše dojde [Pleace 2007: 947].

Na spravování populace a „management“ rizik navazuje Didier Bigo se svým konceptem *ban-opticonu*, v rámci nějž poukazuje na to, že sledování, dozor, sociální klasifikace a kategorizace a sociální kontrola mají za cíl vytipovat potenciální hrozbu směrem dovnitř i ven ze společnosti. Podle Biga [2008: 22, 32, 35–36] je plošné podrobné sledování ve smyslu Panopticonu v současnosti z nejrozumnějších důvodů (nevhodnost takového sledování vzhledem k liberálním hodnotám, neefektivnost a také vysoké náklady takového sledování a dozoru) zbytečné a nežádoucí. Z tohoto důvodu poukazuje na to, že sledování má spíše charakter monitoringu, který vytipovává potenciální skupiny nebo jednotlivce, které je nutné velmi podrobně sledovat a dozorovat nad nimi. Bigo v těchto svých úvahách vychází ze způsobu, jakým se v současnosti reguluje mobilita v mezinárodním prostoru (zejména po událostech 11. září 2001). Jednotlivé státy (a to jak z anglosaského prostředí, tak z kontinentální Evropy) kladou mnohem větší důraz na podrobné sledování konkrétních „rizikových“ skupin, které jsou vytipo-

blematická. Všechny tyto predikce pracují s logikou přírodních věd, která je postavená na matematických, fyzikálních a přírodních zákonech (například na zákonu gravitace), které reprezentují fyzické prostředí, v němž se člověk nachází a s nímž je v interakci. Toto prostředí je svým způsobem neměnné (samozřejmě mohou existovat například jiné planety, kde jsou jiné zákony apod.) a přesahuje člověka, což znamená, že jej nevytvořil a pouze jej zkoumá za účelem jeho pochopení. Naproti tomu společnost je naprosto jiný typ prostředí, neboť byla zcela vytvořena člověkem, který ji následně nejenom analyzuje a zkoumá, ale také se podílí na její tvorbě a chodu. Lidské interakce, které utváří sociální prostředí, jsou následně velmi různorodé a proměnlivé, neboť jsou ovlivňovány rozpoštěním aktérů (emocemi, zkušenostmi, záměry atd.), což znamená, že nelze předvídat, zda se člověk zachová například racionálně nebo iracionálně (a již tyto pojmy podléhají další interpretaci – co je „racionální“ a co „iracionální“). Z toho všeho vyplývá, že analýza za účelem predikce má vždy velmi malou vypovídací hodnotu.

vány na základě předchozích zkušeností (a samozřejmě také stereotypizace) a na základě plošného sledování a sociální klasifikace. V tomto ohledu pak dochází k vyčleňování „rizikových“ skupin z populace a aplikování disciplinárních prostředků na tyto skupiny za účelem zamezení potenciální hrozby a minimalizace rizika (například v souvislosti s terorismem).⁸ Vytipování podvodníci, narušitelé, teroristé atd. jsou na základě takové kategorizace v podstatě předem „obviněni“ a je s nimi do určité míry zacházeno jako s „viníky“.

Sociální spravedlnost a neoliberální governmentality

Neoliberální revoluce je metaforou, která reprezentuje ideový a následně i institucionální přerod od keynesianismu a sociálního státu k neoliberalismu a minimálnímu státu. Jak „neoliberalismus“, tak „minimální stát“ jsou v současnosti termíny, které mají charakter prázdných označujících (*empty signifier*), proto je nutné je dále charakterizovat. V případě neoliberalismu zastávám názor, že je místo zevrubnější charakteristiky vhodné tento termín nahradit konceptem neoliberální governmentality, který zahrnuje konkrétní soubor idejí, institucí a praktik. V tomto textu nicméně nemám prostor pro charakterizaci samotné governmentality [vide viz například Burchell, Gordon, Miller 1991; Dean 2010; Foucault 2007; v češtině Mertl, Krčál 2013] a v podrobném slova smyslu ani neoliberální governmentality [o ní systematicky Mertl, Krčál 2013], z níž vyberu pouze elementy spjaté se specificky konstruovanou sociální spravedlností a samozřejmě *welfare surveillance* jako specifickou součástí. Minimální stát následně budu chápat v intencích, jaké naznačuje Wacquant [2009: 19], a sice čistě jako slovní hříčku a lingvistickou fasádu, která má zakrýt skutečné institucionální změny, které se od osmdesátých let odehrávají. V rámci těchto změn je nutné minimalizaci státního aparátu chápat pouze sektorově, a to především v intencích institucí zodpovědných za poskytování sociální pomoci, nikoli obecně. Můžeme tudíž pozorovat snahu o redukci aparátu zabývajícího se sociální prací a pomocí, transformaci jeho zbytků na kontrolní aparát a navyšování represivního aparátu, který má dále nahradit aparát sociální pomoci.

Sociální spravedlnost konstruována v rámci neoliberální governmentality je postavena na čtyřech základních pilířích:

- Trhu jako režimu pravdy.
- Transformaci sociálního státu na jakýsi hybridní neoliberální sociální stát.
- Aplikování neliberálních praktik na žadatele a recipienty sociální pomoci.
- Idejích *new public management*.

⁸ Důkazem využívání těchto metod a postupů budiž bombové útoky v Bostonu v roce 2013, kdy se americké bezpečnostní složky skrze média omlouvaly, že útoky nevytipovaly dříve, neboť bratři Carnajevové nebyli vlivem chyby v systému nebo špatného zadání údajů v dané „rizikové“ databázi.

Pojem „režim pravdy“ zformuloval Michel Foucault [1980: 131] jako vyjádření vztahu (politické) moci a pravdy, kdy režim pravdy ztělesňuje určitý „základní“ diskurz, který je v dané společnosti akceptován jako „pravda“, od níž se odvíjí diskurzivní a nediskurzivní společenské praktiky, a vnímán neideologicky. V rámci režimu pravdy existují mechanismy a nástroje, pomocí nichž lze rozoznat „pravdu“ od „lži“ a „dobro“ od „zla“, sankcionovat za odklon od „pravdy“ a zaručit reprodukci samotného režimu pravdy. O nastavení režimu pravdy klíčově rozhodují experti, kteří mají přednostní a často výsadní právo vykládat, co je „pravda“ a jak je nutné dané události chápat. Neoliberální governmentality typicky nastavuje jako režim pravdy trh, který se stává univerzálně platným etalonem, kolem něž se vytváří většina sociální reality. Prakticky je nutné trh v tomto ohledu chápat v intencích, v nichž o něm píše Zygmunt Bauman [2005: 23–24], jako pojem zachycující cyklus ekonomické aktivity a spotřeby (jinými slovy konzumerismus), nikoli v intencích často akcentované ekonomické efektivity (tedy maximalizace výnosů a minimalizace nákladů). Ekonomická efektivita je často spíše iluzorní – v praxi je vynucována velmi selektivně a pouze u některých částí populace, jak naznačuje například Loïc Wacquant v rámci své metafory *státu kentaura*.⁹ Cyklus ekonomické aktivity a spotřeby je v dnešních západních společnostech klíčovým fenoménem, neboť jsou na něj napojeny statistiky a politická ekonomie jako nástroje pro rozeznávání „pravdy“ a „lži“ a omezení možnosti konzumovat lze využít jako sankci, která ovlivní jednání a chování daného aktéra a v krajním případě i jeho subsistenci. Trh ve smyslu cyklu ekonomické aktivity a spotřeby slouží jako zmiňovaný etalon, pomocí něhož se poměřují všechny společenské aspekty, a zároveň slouží jako nástroj společenské socializace. Občané se symbolicky i prakticky klasifikují podle své schopnosti prosadit se na trhu, tedy vyvíjet ekonomickou aktivitu a konzumovat, což je zároveň indikátorem jejich stupně socializace do majoritní společnosti. Pokud jakýkoliv občan z nějakého důvodu nezvládá nebo se nechce prosadit, je vnímán jako nesocializovaný (a již v tomto stádiu v podstatě neschopný) jedinec, ale také jako určitý „žijící“ problém, který by mohl odkazovat k nefunkčnosti celého socializačního systému. Z tohoto důvodu jsou problémy každého občana individualizovány – nezdar nebo neochota vyvíjet ekonomickou aktivitu a začlenit se do společnosti je problémem čistě daného individuálního aktéra (jeho neschopnosti, lenosti nebo morální nevyzrálosti) a nehrají v něm roli

⁹ Podle Wacquanta [2009: 43, 45–46] můžeme pozorovat, že aktéři v západních neoliberalizovaných společnostech, kteří jsou ve významných společenských pozicích, bez ohledu na to, zda jsou zastánci neoliberálních myšlenek (zejména individualizace životních a společenských rizik), se snaží zajistit si pro sebe co nejjistější a nejméně rizikové prostředí a naopak pro ostatní (tedy občany, kteří jsou na tom symbolicky i ekonomicky hůře) flexibilní prostředí s minimem jistoty. Vzniká tak *stát kentaur* jako metafora znázorňující existenci dvou spojených společenských sfér, kde platí odlišné normy a mechanismy. Konkrétními příklady v tomto duchu mohou být poslanecké výhody založené na silné regulaci, která je jinak pro tržní prostředí nepřijatelná, nebo tzv. zlaté padáky vyplácené pro vrcholné manažery v případě jejich vyřazení.

žádné strukturní záležitosti, čímž se podněcuje osobní zodpovědnost jako klíčový prvek pro posuzování každého člověka. Jak poukazují někteří výzkumníci [například Maki 2011: 52; Mendes 2013: 495–496; Wacquant 2009: 4], vzniká tak kategorie neoliberálních deviantů, kam spadají všichni občané, kteří nevyvíjejí ekonomickou aktivitu a žádají v tomto ohledu o sociální pomoc.

Transformace sociálního státu na hybridní neoliberální sociální stát je spojena s legitimitou západních států a jejím vakuem, které vzniklo po neoliberální revoluci. Legitimita neoliberálního sociálního státu je vytvářena skrze zachování určitého torza institucí sociálního systému, který má plnit dva úkoly: (1) Poskytovat velmi limitovanou sociální pomoc lidem, kteří se nemohou prosadit na trhu, což je ovšem vedlejší úkol. (2) Chránit společnost proti zneužívání (často spíše „zneužívání“) sociální pomoci ze strany neoliberálních deviantů, kteří jsou sekuritizováni jako hrozba v podobě potenciálních a chronických podvodníků, kteří zneužívají dobroty zbytku společnosti a nevyvíjejí adekvátní ekonomickou aktivitu, ačkoliv mohou. Tato rétorika je často patrná v politickém a mediálním diskurzu, odkud je přenášena i do veřejného, přičemž nejběžnější strategií jejího rozšiřování je rámcování ojedinělých případů zneužívání sociální pomoci (neoprávněné čerpání sociální pomoci) jako součást každodennosti, jako neustálou a opakovanou aktivitu, která představuje vážný společenský problém [Kohler-Hausmann 2007: 335; Murray 2000: 51; Soldatic, Pini 2009: 85]. Neoliberální devianti jsou diskurzivně rámcováni jako (potenciální) morální riziko, které je nutné sledovat a předcházet mu [Dee 2013: 277]. Tím se změnil i smysl a účel sociální pomoci a systému, jehož instituce a poskytované služby se postupně transformují na nástroje sledování, kontroly a disciplinace [Wacquant 2009: 59]. Disciplinace a normalizace souvisí se snahou ovlivňovat chování a jednání recipientů ve smyslu podněcování cyklu ekonomické aktivity a spotřeby jako zodpovědného a morálně správného jednání, kterého nejsou recipienti schopni, proto se jej musí naučit a internalizovat si příslušné hodnoty [Parker, Fopp 2005: 123]. Jinými slovy se musí skrze represi naučit osobní zodpovědnosti.

K naplnění takto nastavené legitimacy sociálního systému a z podstaty pozice neoliberálních deviantů lze v celém procesu poskytování sociální „pomoci“ aplikovat neliberální praktiky a zacházet s žadateli a recipienty jako s druhořadými občany, u nichž lze do určité míry suspendovat jejich práva za účelem „nápravy“ [Henman, Marston 2008: 194]. Celý proces není následně vnímán ze strany ostatních občanů jako nepřípustný nebo porušující práva neoliberálních deviantů, kteří jsou považováni za aktéry, kteří se neumí sami rozhodovat, neboť nejsou schopni řídit rizika ve svém životě, a dozor si zaslouží [Dee 2013: 275; Kohler-Hausmann 2007: 341]. Význam neliberálních praktik v tomto ohledu lze vidět na příkladu *workfare*, aktivizačních programů a řízení využívání příjmů, jejichž význam tkví ve snaze internalizace určitých vzorců chování a jednání u recipientů (osobní zodpovědnosti). Recipienti musí být aktivní a pomoc, kterou dostávají, si musí v první řadě odpracovat (*workfare*) nebo se alespoň účastnit aktivizačních programů určených k (opětovnému) vstřípení pracovních návyků. Pokud

je recipient úspěšný a dostane se do kategorie *deserving poor* (tedy skupiny recipientů, kteří si zaslouží pomoc), je na něj dále aplikován systém řízení využívání příjmů, který určuje, co si recipient může a nemůže za utrženou (a vydělanou) pomoc pořídit, čímž jsou podle Petera Billingse [2011: 168–169] recipienti dále velmi efektivně disciplinováni a trestáni za svoje „selhání“. *Workfare* a aktivizace nicméně mají podle Paul Henmana a Grega Marstona [2008: 192] a Karen Soldatic a Barbary Pini [2009: 83, 85] i ryze pragmatický a ekonomický účel – kompenzují společnosti prostředky, které do recipientů „investovala“, přičemž jakákoliv minulá a budoucí kompenzace je v podstatě irelevantní.

Neliberální praktiky podle Wacquanta [2009: 108–109] slouží také jako určitý spektakl pro ostatní členy společnosti, že pokud skončí na pozici neoliberálního devianta, mohou počítat se stejným zacházením, které je v mnoha směrech daleko horší než ta nejpodřadnější práce, kterou jsou schopni si představit. Neoliberální devianti hrají roli jakési odstrašující kasty, do níž může patřit v podstatě každý, kdo nevyvíjí adekvátní ekonomickou aktivitu, přičemž Wacquant jde ještě dále a tvrdí, že pokud někdo není ochoten přistoupit na roli neoliberálního devianta a podrobit se disciplinaci a normalizaci, nechá se „zmizet“ ve vězení, odkud sejde z veřejného zřetele, jelikož představuje pro systém další nebezpečí.

Aby mohly plnit tyto role, instituce sociální pomoci se musely změnit na základě konceptu *new public management* (NPM), který se začal uplatňovat na veřejné instituce, aby změnil jejich fungování zahrnutím manažerského řízení, které je typické zaváděním řízení rizik, auditů a technokratické odpovědnosti [Dee 2013: 274; Thornton, Marston 2009: 75]. Jak ukazuje Paul Henman [2004: 178–179], v intencích sociálních systémů to znamená zejména uplatňování přístupu založeného na řízení rizik, které spočívá ve výše zmíněné algoritmizaci a zavádění *dataveillance*. Vedle toho jsou terčem NPM také sociální pracovníci/úředníci, na něž je velká část jeho mechanismů aplikována, zejména s ohledem na „evaluaci“ jejich výkonnosti. Pro plošné a efektivní zavádění NPM byl, jak upozorňuje John Gilliom [2001: 32], klíčový technologický pokrok a zavádění počítačů a jejich propojování, což umožnilo vlastní porovnávání jakýchkoliv údajů a vytváření norem, standardů a dalších měřicích prostředků.

***Welfare surveillance* – neoliberální sociální spravedlnost v praxi**

Charakterizovaná neoliberální sociální spravedlnost je implementována do společností zejména skrze *welfare surveillance*, které je založeno na dvou klíčových prvcích:

- Využívání neliberálních praktik k získávání dat o žadatelích a recipientech sociální pomoci a k jejich disciplinaci a normalizaci.
- Využívání moderních technologií a technik v podobě *dataveillance* pro lepší („vědeckější“) legitimizaci (sociálního) systému založeného na uplatňování neliberálních praktik a větší efektivitu celého systému.

Mezi neliberální praktiky využívané v rámci západních sociálních systémů patří široké pole nástrojů: velmi podrobné rozhovory (někdy až výsledky) recipientů a žadatelů s úředníky/sociálními pracovníky, aktivizační programy, *workfare*, snímání otisků prstů, retinální skenování oka (které je lékařsky invazivní metodou vytváření dat), testy na drogy, regulace sexuálního života a řízení využívání příjmů (*income management*). Z tohoto výčtu jsou zřejmě nejznámějšími praktikami rozhovory/výsledky s pracovníky a v posledních 20 letech také aktivizační programy a *workfare*, které se objevují a prohlubují ve většině západních sociálních systémů v rámci tzv. sociálních reforem, které bývají „doporučovány“ (prosazovány) OECD jako globálně žádoucí nastavení sociálního systému, jak naznačuje řada výzkumníků [Clasen, Kvist, Oorschot 2001: 161; Dee 2013: 273–274; Kemmerling, Bruttel 2006: 103; Lantz, Marston 2012: 854–856]. To platí i pro státy a společnosti, které jsou brány jako „sociálně štedré“, což se v menším měřítku týká Německa, kde proběhly Hartzovy reformy [viz Eichhorst, Marx 2011; Kemmerling, Bruttel 2006], Francie [Wacquant 2009], ale především severských států, kde probíhá diskuze ohledně změn v sociálních systémech v posledních letech [například Johansson, Hvinden 2007; Jørgensen, Schulze 2011; Jutila 2011; Kesitalo 2007 a další]. Zbytek praktik ve výčtu je ve velké míře záležitostí především Austrálie, USA, Kanady (Ontaria), Británie a Nového Zélandu. Nicméně příklady českých sociálních reforem, o nichž bude řeč dále, nebo absurdně nastavená aktivizace a *workfare* v německém Hamburgu [viz Trenkamp 2010] ukazují, že i (další) evropské státy mohou být „kreativní“ a zdokonalovat stávající praktiky nebo přebírat další.¹⁰ V další části pro lepší ilustraci představím zmíněné neliberální praktiky prostřednictvím výše uvedených analýz zahraničních sociálních systémů a na ně posléze navážu analýzu českého prostředí.

Sledování a získávání dat pomocí rozhovorů/výsledků začíná již v okamžiku prvotního kontaktu žadatele, který musí vyplnit a doložit celou řadu věcí týkajících se jeho finanční situace i osobních záležitostí.¹¹ Recipienti následně musí docházet na pravidelné schůzky, kde jsou zpovídati pracovníky úřadu, které zajímá mimo jiné i soukromí a volný čas. Zmeškání takové schůzky se bere jako vážný prohřešek a bez přijatelné omluvy následuje pro recipienta sankce. Neposkytnutí informací nebo poskytnutí zkreslených informací v jakékoli fázi se automaticky bere jako důkaz nekalých úmyslů a znamená odmítnutí poskytnutí sociální pomoci nebo vyřazení ze systému. Recipienti jsou často nabádáni,

¹⁰ V německém Hamburgu vznikl v rámci aktivizačních programů a *workfare* projekt tamního úřadu práce, v rámci něž byla postavena imitace nákupního střediska, v němž si měli dlouhodobě nezaměstnaní hrát na jednotlivá zaměstnání a v těchto rolích se střídali. Imitované nákupní středisko obsahovalo často také imitace výrobků, peněz a zařízení a imitovány byly také postupy vykonávané v nákupním středisku. Tato „Škola skutečného života“, jak byl projekt nazván, byla povinná pro všechny dlouhodobě nezaměstnané recipienty (neúčast znamenala sankce), kteří museli na projektu participovat 40 hodin týdně po dobu šesti až devíti měsíců.

¹¹ Například John Gilliom [2001: 34] uvádí, že v USA se může jednat až o 770 otázek.

aby si vedli osobní deníky (někdy nazývané jako akční plány), kde by měly být záznamy o jejich snaze získat zaměstnání, přičemž tato snaha je kontrolována [Eubanks 2006: 95; Henman 2004: 182; Parker, Fopp 2005: 115–117]. S recipienty se však zpravidla v rámci systému vede pouze minimální dialog, což je zapříčiněno implementací NPM do procesu přidělování sociálních pracovníků/úředníků, kteří se u případů začali více střídat. Střídání vytváří výraznou diskontinuitu a mimo dialogu narušuje i důvěru, která je u sociální práce klíčová [Gilliom 2001: 86; Chouinard, Crooks 2005: 28–30; Tickamyer et al. 2000: 179, 182]. Celý proces již od začátku tedy působí spíše jako represivní a disciplinační snaha normalizovat recipienta, což dále prohlubuje výše zmíněné aktivizační činnosti a *workfare*, které mimo uvedených funkcí v podstatě slouží jako základní ukazatel ochoty recipienta spolupracovat se systémem a bývá ve většině západních zemí základním kritériem pro setrvání v systému.

V rámci některých sociálních systémů jdou však neliberální praktiky mnohem dále. V USA jsou doménou biometrické metody klasifikace, identifikace a ověřování žadatelů a recipientů při vstupu do sociálního systému, které umožňují automatizaci těchto úkonů. Jedná se zejména o dvě praktiky – snímání otisků prstů a retinální snímek oka. Zatímco snímání otisků prstů je známou metodou, retinální snímek je již méně známou praktikou, která spočívá ve snímání nervové vrstvy, která je za okem, a vytvoření snímku z tohoto skenování, který je pro každého člověka a oko unikátní. Toto skenování není ovšem prostým skenováním oka, jako je tomu u snímání oční sítnice, neboť k vytvoření retinálního snímku je potřeba infračervený laser, jenž pronikne okem a pořídí snímek, což znamená, že celá procedura je invazivní [Magnet 2009: 170–171; Murray 2000: 46]. V některých systémech se, jak poukazuje Krystle Maki [2011: 48], využívají i testy na přítomnost omamných látek v těle, které se nevyužívají v případě podezření, ale plošně a preventivně.

V případě řízení využívání příjmů se můžeme podívat do Austrálie, kde je tato praktika zřejmě nepropracovanější a kde, jak uvádí Mike Dee [2013: 272], byla prvně implementována do sociální praxe. Opatření je v Austrálii uplatňováno prostřednictvím elektronických platebních karet (BasicCard), na něž je vyplácena vlastní sociální pomoc. S těmito kartami lze následně platit pouze ve speciálně označených obchodech (respektive všech obchodech, které si vyjednají možnost placení za pomoci BasicCard, přičemž hlavní podmínkou je nutnost zachovat data o nakupování nejméně dva roky). Zároveň je nakupování některých komodit zakázáno, jedná se o alkohol, tabákové výrobky, pornografický materiál a produkty spojené s hazardem [Billings 2011: 173]. Pro zavedení řízení využívání příjmů se jako důvod často uvádí ochrana dětí před zanedbáváním ze strany rodičů, kteří měli pobíranou sociální pomoc utrácet nezodpovědně, aniž by brali v potaz zájmy svých dětí. Rodiče by se v tomto smyslu měli učit osobní zodpovědnosti a zajistit si tak základní subsistenci (měli by umět z dané sociální pomoci díky zodpovědnému utrácení vyžít) [Billings 2011: 170; Mendes 2013: 500]. Ale v praxi do něj může být zařazen v podstatě kdokoli (často jsou to mladí lidé,

kteří jsou vyhodnoceni jako „rizikovní“), pokud daný úředník/sociální pracovník usoudí, že se jedná o zranitelného recipienta nebo žadatele, který potřebuje „pomocnou ruku“ (mohou to být lidé ohroženi bezdomovectvím, lidé vykazující nezodpovědné chování a jednání, chudí lidé apod.) [Billings 2011: 181].

Na řízení využívání příjmů narazila také Virginie Eubanks [2006: 90] v USA, kde ovšem prošla tato praktika určitým vývojem, kdy nejdříve měla podobu poukazů na jídlo a až následně elektronických kreditních karet. Oficiálním důvodem pro jejich zavedení bylo zamezení zneužívání sociální pomoci, jemuž nezabránily ani poukázky, které měli recipienti směřovat za peníze. Nicméně později se ukázal pravý důvod zavádění těchto karet – efektivnější sledování příjemců pomoci skrze využívání karty. Řada cílových příjemců karet tudíž musela úředníkům vysvětlovat, proč chodí do daných obchodů a proč kupují příslušné věci, případně proč se pohybovali v daném regionu atd. [Eubanks 2006: 95]. Podle Monahana [2008: 292] vznikla představa, že se u recipientů odbourají všechny tendence zneužívat sociální pomoc (tedy nakupovat „nepotřebné“ a „špatné“ věci), neboť skrze využívání speciálních elektronických karet bude okamžitě možné monitorovat, kde, co a kdy s nimi recipienti nakupují, a případně uplatnit sankce a represe za podvody („špatné“ konzumní chování).

To je poněkud zvláštní a vytváří to schizofrenní situaci, kdy na jedné straně je recipient disciplinován a aktivizován, aby se u něj vybudovala osobní zodpovědnost a aby se sám choval zodpovědně, a na druhé straně je u něj paternalisticky zodpovědné chování v podstatě represivně vynuceno.

Dataveillance jako druhou velkou součást *welfare surveillance* je v podstatě možné chápat jako samostatnou neliberální praktiku, která má specifické postavení, neboť zajišťuje propojení a koncentraci všech ostatních praktik. V intencích sociálních systémů je cílem *dataveillance* minimalizovat neoprávněné pobírání sociální pomoci, lživé jednání žadatelů a recipientů a také predikovat jakékoliv budoucí podvody. K predikci a zaměřování problémových lidí slouží matematická algoritmizace získaných dat, a to i v rámci různých databází (k tomuto účelu samozřejmě dochází k propojování různých institucionálních databází, včetně kriminálních a imigračních záznamů, ale také dalších parciálních nebo lokálních databází, například neziskových společností), kdy mimo jiné vykonstruuje kategorie „typického“ podvodníka a modelových situací, za nichž dochází k podvodům [Dornan, Hudson 2003: 471, 473; Maki 2011: 50; Pleace 2007: 949]. Algoritmus zahrnuje věk, zdravotní stav, vzdělání, druh a výši sociální pomoci, plnění povinností ze strany recipienta, trestní minulost recipienta, místo bydliště, počet dětí a jejich věk, dluhy a jejich splacení, dochvilnost ohledně placení účtů a v podstatě nekonečné množství dalších údajů. Velmi často je prvotním varovným signálem pro úředníky dítě nebo děti, které jsou ztělesněním nezodpovědného chování a (budoucího) rizika závislosti na sociální pomoci [Dee 2013: 278; Gilliom 2001: 9; Henman 2004: 178–180]. Na základě všech těchto údajů počítačové programy vyčíslí možné riziko, které je s danými lidmi spojeno, přičemž toto riziko se bere jako „objektivně“ dané, neboť je zjištěno matematickou cestou z informací, které mají charakter

„faktů“. Tím se zároveň utvrzuje i individualizace společenských a životních rizik, neboť takto nastavené počítačové systémy ignorují strukturální a širší údaje, čímž redukuje komplexnost tak složitého fenoménu, jakým je společnost.

Počítačový software neobstarává pouze propojení a komunikaci mezi databázemi a výpočty prediktivních algoritmů, ale dnes často i prosté vyhodnocování nároků žadatele na sociální pomoc. Pracovník s žadatelem krok za krokem vyplní sérii předem připravených standardizovaných formulářů a na konci počítačový software vypočítá, zda a v jaké výši má žadatel nárok na pomoc. Tím se oslabuje role sociálního pracovníka, který v podstatě již nemusí mít specializované vědění a schopnosti k posouzení žádostí, naopak z rozhovorů s pracovníky v USA vyplynulo, že nikdo z nich neví, jak algoritmus pro výpočet a vyhodnocení zadaných údajů pracuje. Erudovanější z nich pozorováním zjistili určité částečné souvislosti mezi zadanými daty, takže mohli podle toho (opět pouze částečně) výsledek ovlivnit [Gilliom 2001: 34, 156–157].

Využívání *dataveillance* bylo často doprovázeno institucionálními, strukturálními i kompetenčními změnami po vzoru NPM, které měly dopomoci k efektivnějšímu propojení a využívání databází, vytváření dat i kontrole recipientů. V tomto ohledu docházelo k centralizaci a fúzi úřadů, které poskytovaly různé služby a informace, v jeden, jenž následně disponoval všemi údaji. Centralizované úřady však nepodléhaly větší kontrole ze strany centra, naopak jim byla poskytnuta větší autonomie, jak naložit s informacemi, uplatňovat praktiky a naplnit centrem stanovené cíle [Henman 2004: 183; Kemmerling, Bruttel 2006: 94–95]. V praxi se vytvořil řetězový systém institucí, které se navzájem kontrolují a disciplinují, neboť na sebe navzájem tlačí kvůli naplnění cílů, dodržení výkonnosti, efektivitě a dobrým výsledkům auditů.

Welfare surveillance a kombinace neliberálních praktik s *dataveillance* však nemají pouze praktický dopad a funkci, ale také, jak poukazují Harry Murray [2000: 47] nebo Paul Henman a Michael Adler [2003: 159], obsahují symbolickou rovinu, která vytváří nebo prohlubuje stigmatizaci recipientů jako líných a neschopných lidí, kteří jsou morální a praktickou hrozbou společnosti. Aktivizační programy a *workfare* často spočívají ve výkonu prací, které jsou společensky chápány jako podřadné a při jejichž výkonu navíc recipienti musí nosit uniformy, které připomínají vězeňské stejnokroje, čímž jsou okamžitě identifikováni a asociováni s kriminální činností [Kohler-Hausmann 2007: 329]. Ke kriminalizaci dochází i skrze otisky prstů a testy na omamné látky, které jsou dlouhodobě spojeny s kriminálními přečiny, čímž vzniká velmi silná asociace u veřejnosti i samotných žadatelů a recipientů, že každý, kdo se pohybuje v sociálním systému, je potenciální podvodník, na nějž se uplatňuje presumpce viny [Billings 2011: 188; Magnet 2009: 177]. Využívání speciální elektronické karty tak v podstatě slouží jako cejch, který veřejně označuje recipienta, kdykoliv kartu použije (to je dále prohloubeno v Austrálii, kde mají v některých obchodech i speciální platební místa, kam musí lidé s BasicCard, takže jsou automaticky identifikováni) [Billings 2011: 189; Dee 2013: 280; Eubanks 2006: 95; Mendes 2013: 503].

Vedle toho neliberální praktiky a *dataveillance* vytváří, jak poukazuje řada výzkumníků [například Clasen et al. 2001: 170; McMullin, Davies, Cassidy 2002: 303; Soldatic, Chapman 2010: 141–142; Thornton, Marston 2009: 78], na recipienty neustálý tlak a hrozbu, že budou sankcionováni a vyřazeni ze systému, a to dokonce doživotně, pokud je přečin, kvůli němuž došlo k vyřazení, klasifikován jako vážný. Podle Julilly Kohler-Hausmannové [2007: 343] však s sebou podobné sankce často přinášejí paradoxy a argumentační a rétorické nesrovnalosti, jelikož vyřazení ze systému bývá spojováno se zaměstnáním načerno nebo jinými vedlejšími příjmy, což odporuje představě recipientů jako líných lidí, a se zatajováním stálého partnera, což odporuje představě, že recipienti jsou morálně zkažení a promiskuitní lidé, kteří se snaží na sociálním systému vydělat peníze skrze děti. Takto nastavený systém motivace nicméně spíše klade na žadatele a recipienty příliš velké nároky, kterým jednoduše nejsou schopni dostát (proto mimo jiné hledají pomoc). Místo pomoci jsou recipienti postaveni před ultimátum, že pokud se nepřizpůsobí a nepodrobí neustálé kontrole a represím, budou ze sociálního systému vyřazeni a definitivně skončí na okraji společnosti [Parker, Fopp 2005: 121].

Tím (velmi pochopitelně) dochází k demotivaci a demoralizaci recipientů, kteří mají pocit, že sociální systém jim nemá pomoci v jejich složité životní situaci a že jim jeho instituce dostatečně nedůvěřují, nechápou jejich situaci a skrze individualizaci rizik na ně svalují věci, za které nemohou. Tím se narušuje důvěra a respekt recipientů k institucím, úředníkům a ostatním lidem a oslabuje se i jejich sebedůvěra, která hraničí s pocitem beznaděje [Billings 2011: 188; Eubanks 2006: 98; Lantz, Marston 2012: 858–859]. Recipienti mají často pocit, že je chce systém využít, udržet na dané pozici nebo přinutit ze systému vystoupit, což lze vykázat jako úsporu na výdajích veřejných peněz, přičemž jsou přesvědčeni, že se proti takovým praktikám nedá z pozice, jakou mají, nijak bránit [Gilliom 2001: 52; Chouinard, Crooks 2005: 30; Pleace 2007: 953]. Takový pocit nejistoty a psychického nátlaku může dohnat řadu lidí k zoufalým činům, například k zaměstnání načerno, drobné kriminalitě, násilí, prodávání drog, prostituci a dalším praktikám, které daný člověk vidí jako nutné pro své přežití, nebo také k rezignaci na přežití a sebevraždě [Barker, Lambie 2009: 326–327].

Reformy sociálního systému a *welfare surveillance* v České republice

Česká republika začala systematicky kopírovat trend konstruování sociálního systému na principu *welfare surveillance* až relativně pozdě, a to v letech 2006 až 2009 a 2010 až 2013, kdy se utvořily koaliční vlády, které jasně a veřejně deklarovaly dalekosáhlé změny českého sociálního systému.

Během prvního období se stal ministrem práce a sociálních věcí Petr Nečas, který od začátku svého působení na MPSV deklaroval, že český sociální systém je naprosto neefektivní a že se v rámci něj příliš plýtvá prostředky, což má za násle-

dek nedostatečnou adresnost pomoci a absenci motivace u recipientů k aktivnějšímu životu. U recipientů se tak měly oslabovat a ničit jejich schopnosti a morální kvality, čímž se měla doslova utvořit jakási závislost na sociálním systému, která je doprovázena podváděním a snahou využívat systém, i když to daný člověk nepotřebuje. To poměrně názorně dokládá jedno z Nečasových vystoupení:

Svoboda volby, možnost vybrat si prostě, řídit svůj osud, pokusit se dostat se z nesnází, pomoci tomu člověku vytvořit mu prostředí, aby se z těch nesnází dostal, a nikoliv z něho opravdu dělat klienta, jakéhosi narkomana sociálních dávek, který si na ně navykne a potom má dokonce i abstinenční příznaky, když mu je odepřete, a já chci jít touto cestou, to znamená cestou sociálního modelu velmi ohleduplného, vstřícného, ale který bude lidem vytvářet předpoklady pro to, aby se dostali z nesnází, dá jim druhou šanci, nebude z nich dělat klienty. (Český rozhlas, 8. 3. 2007)

Metafora *recipient je narkoman*, která obsahovala dehonestující a zároveň paternalizující podtext, v němž však byla uvedena i určitá snaha dotyčnému pomoci, byla nicméně využívána spíše na začátku Nečasova působení. V tomto období byl recipient konstruován jako někdo, kdo není schopen řídit sám svůj život, proto potřebuje od systému pomoci, aby se „napravil“. Postupem doby však tuto konstrukci vystřídala jiná, více negativní, kterou lze pozorovat v dalším Nečasově vystoupení:

Myslím si, že se společnost nemá nechat vydírat někým, kdo je nemakačenko – dejte mi nějaké peníze, jinak budu krást. Jsme svobodní lidé ve svobodné zemi, máme možnost měnit své chování a neseme za něj odpovědnost. Nevidím jeden jediný důvod, proč platit sociálními dávkami někoho, kdo si neváží práce – v práci pije, hrubě porušuje pracovní kázeň... (Lidové noviny, 12. 12. 2007)

Recipient začal být konstruován v intencích metafor *recipient je nemakačenko*, v níž je více patrný důraz na osobní zodpovědnost recipienta, který nemá dostatečné morální kvality, proto je nutné na něj aplikovat tvrdší postupy (a nechat se od něj vydírat). V mnohem větší míře také začaly být akcentovány podvody recipientů, kteří podle MPSV často pobírali pomoc neoprávněně (ať už se jednalo o pomoc při nemoci, nezaměstnání, zdravotním postižení a dalších případech). Zároveň byla zdůrazňována zodpovědnost, kterou recipienti mají vůči společnosti a která spočívala v navrácení „investic“ ze strany spoluobčanů.

Výsledkem byla specifická opatření, která byla charakteristická zejména krácením sociální pomoci, a to jednoduchým zrušením nároku nebo změnou posuzování s cílem poskytování razantně zpřísnit a limitovat. Oběti těchto opatření se staly i rodiny s dětmi jako jedna ze skupin, která o pomoc žádala, nicméně ta se pro MPSV a Nečase stala velkým tématem a legitimizujícím prvkem změn. V celém datovém korpusu se téma rodin vyskytuje velmi často, přičemž rodiny byly uváděny jako skupina, která na změnách měla „vydělat“, jelikož sice při-

šla o sociální pomoc, ale to mělo být vykompenzováno zvýšením daňových úlev na děti. Tento zdánlivě velmi sociálně citlivý krok (jak byl také prezentován) ale znamenal, že více peněz dostaly rodiny, které sociální pomoc nepotřebovaly tak nutně, jelikož rodiče měli příjmy, z nichž bylo možné daně odpočítat. Naopak rodiny bez příjmů neměly ani sociální pomoc a ani daňové úlevy. Takto se do změn skrytě promítla zásluhovost a dělení na *deserving/undeserving*. Mezi další opatření patřil *workfare* a aktivizační činnost, které byly reprezentovány veřejně prospěšnými pracemi a rekvalifikacemi. Každý, kdo veřejné práce a rekvalifikace odmítl, byl nejdříve penalizován sebráním části pomoci, a pokud ani to nepomohlo, recipient byl vyřazen ze systému a neměl nárok na žádnou pomoc (to se naopak příliš často neakcentovalo). Výrazným krokem byl také *income management*, a to v prvním sledu nejdříve ve formě poukázek nebo kupónů, které měly být vypláceny recipientům vyhodnoceným jako problémoví. Problémovost byla charakterizována jako nezodpovědné jednání recipienta k sobě samému nebo k lidem, o něž se měl starat, zejména k dětem, přičemž konkrétně se nejčastěji jednalo o nákup alkoholu a cigaret, případně o utrácení peněz za hazard. V tomto stádiu byla pro lepší kontrolu plánována i elektronizace systému a zavedení čipových platebních karet, k tomu však nedošlo, protože vládě byla vyslovena nedůvěra. Jedním z rozpracovaných projektů byla i centralizace úřadů práce, respektive vznik jednoho hlavního úřadu práce, který by shromažďoval všechna data a implementoval nařízená opatření.

Co nestihl Petr Nečas, na to navázal Jaromír Drábek, který se stal novým ministrem práce a sociálních věcí v období 2010 až 2013 a pro nějž byla elektronizace a efektivizace sociálního systému za účelem snížení nákladů státu prioritou číslo jedna. Drábek v podstatě nepřišel s mnoha novými nápady a opatřeními (jak se poměrně často uvádělo při jeho kritice), stačilo mu, aby pokračoval v trendech, které byly nastoleny Nečasem, a dotáhl všechny plánované změny. Drábek i MPSV pokračovali v negativním rámcování recipientů, což ukázal první náměstek Vladimír Šiška, který metaforizoval část recipientů, kteří si podle něj nezasloužili pomoc, jako *parazity*:

Potřebujeme, řekněme, neplatit těm, kterým nepatří, tedy parazitům systému, a dál mít zdroje na to, abychom měli prostředky na to, abychom zaplatili dávky těm, kterým skutečně patří... (Rádio Impuls, 26. 1. 2012)

Nicméně i ti recipienti, kterým sociální pomoc „skutečně patří“, si ji museli nejdříve zasloužit a být užiteční (odpracovat si ji):

A myslím si, že diskutovány byly takové položky jako veřejná služba, jako docházka nezaměstnaných na úřady práce nebo kontaktní místa veřejné správy, a to jsou všechno aktivity, které nám pomohou velmi pečlivě pracovat s tím, zda ti lidé, kteří žádají o sociální dávky, tak jsou skutečně potřební a stát skutečně k nim má nasmlouvat svoji finanční pomoc. (Český rozhlas, 13. 3. 2012)

Recipienti se stali *pracovní silou*, která musí být společnosti kdykoliv k dispozici, jelikož je jí zavázána za sociální pomoc (v podstatě za přežití). Tato pomoc ale může být kdykoliv odejmuta, a to v případě, že recipient není schopen dostát tomuto závazku. Třetí metaforou rámcující chápání recipienta pak bylo: *recipient je sociálně nepřizpůsobivý člověk*:

Ne, to určitě ne, ale jde nám o to, aby skutečně i ty skupiny, které nejsou sociálně přizpůsobivé, tak aby i v těch menších obcích o ně bylo postaráno tak, aby se mohly začlenit do normálního způsobu života, aby i pro ně bylo normální, že ráno se vstane do práce a že v noci se spí. (Jaromír Drábek, Český rozhlas, 29. 11. 2011)

V souladu s těmito metaforami a rámci byla zavedena řada opatření, která byla založena zejména na snaze elektronizovat celý sociální systém, což mělo diskurzivně přinést větší efektivitu, úsporu nákladů státu a větší komfort pro recipienty. Nejčastěji diskutovaným opatřením, a to i díky své pozdější kontroverzi, se stala tzv. sKarta neboli elektronická čipová karta, podobná klasické platební kartě, na níž se postupně měla začít vyplácet sociální pomoc. Ačkoliv hlavní argumentační linie legitimizující její zavedení spočívala ve zvýšení komfortu recipientů, měla být výhledově využita i k *income managementu* (čímž by byl dokončen plán Nečase), což ostatně Drábek a MPSV netajili ani veřejně. Vedle sKarty byla druhým hlavním opatřením transformace soustavy úřadů práce a vznik centrálního úřadu práce, který by sdružoval veškerá data a fungoval na principu *data-veillance*. Do té doby existující úřady práce se měly stát pobočkami tohoto jednoho centrálního úřadu a dále se transformovat spíše na kontrolní a represivní instituce (byla například zrušena povinnost zaměstnavatelů hlásit pracovní místa a byla zavedena úzká spolupráce se soukromými agenturami práce, které měly začít zajišťovat zaměstnání místo úřadů práce). Vedle toho se prohloubila některá opatření z dřívějšíka. *Workfare* získal podobu veřejné služby, která byla na rozdíl od nárazových veřejných prací systematicky a pravidelně organizovanou činností, jejíž výkon některým recipientům zabral až 20 hodin týdně (tedy poloviční úvazek). Veřejná služba byla ve velké míře představována jako opatření, které je namířeno proti zaměstnání načerno, které recipienti nebudou moct vykonávat, pokud budou mít závazek docházet na veřejnou službu. Později se objevila metaforizace *sociální terapie*, která spočívala ve skutečnosti, že veřejná práce aktivizuje a socializuje dlouhodobě nezaměstnané recipienty, u nichž existuje předpoklad, že ztratili kontakt se společností (ekonomickou aktivitou). Mimo veřejné služby byla dalším opatřením tzv. docházka nezaměstnaných (DONEZ), která vytvořila povinnost pro recipienta pravidelně se hlásit na úřadu práce nebo speciálním k tomu určeném místě. Termín byl generován počítačem a byl do velké míry náhodný, aby bylo ztíženo vykonávání zaměstnání načerno. V rámci změn sociálního systému se pokračovalo i ve změnách podmínek pro posuzování žadatelů, přičemž největší penzum změn dopadlo na zdravotně postižené, u nichž bylo změněno (podle MPSV modernizováno) posuzování invalidity, ale také samot-

ná definice invalidity. Řadě zdravotně postižených lidí se skokově změnila jejich kategorizace z hlediska jejich postižení a možnosti vykonávat zaměstnání, což mělo za následek (v některých případech razantní) redukci vyplácené pomoci. U zdravotně postižených pokračoval i trend krácení sociální pomoci, kdy zdravotně postiženým lidem v nově vzniklém prvním stupni postižení byla snížena pomoc o více než polovinu.

Z této velmi obecné ilustrativní kritické diskurzivní analýzy je zřejmé, že reformy českého sociálního systému v letech 2006 až 2009 a 2010 až 2013 byly postaveny na rychlé implementaci *welfare surveillance*.

Na prvky *welfare surveillance* si v různé míře stěžovali a kritizovali je i respondenti a respondentky, s nimiž jsem komunikoval. V podstatě všichni se shodovali na skutečnosti, že reformy v podstatě neřešily problémy, které český sociální systém má (složitý proces žádání o pomoc, absurdně postavené podmínky pro získání některé pomoci, praktická absence zprostředkování zaměstnání ze strany úřadu práce a další), a pokud byla snaha zmíněnými opatřeními některé problémy řešit (například zaměstnání načerno), zvolená řešení nefungovala a často se respondenti a respondentky vyjadřovali i ve smyslu, že postrádala pragmatičnost a naopak že spíše přidělávala mnoho starostí. Například sKarty podle jednoho respondenta, který měl zkušenosti se zdravotním postižením, byly pro většinu pohybově postižených lidí často velkou bariérou, neboť jednoduše nemohli realizovat výběr z bankomatu. Jiný zdravotně postižený respondent vyjádřil obavu, že bude přes sKartu sledován a že mu budou úředníci určovat, co si smí či nesmí koupit. DONEZ jako opatření proti zaměstnání načerno byla podle všech respondentů, kteří s ní měli zkušenost, v podstatě nefunkční, neboť bylo možné se případně se zaměstnavatelem domluvit na uvolnění ze zaměstnání. A pokud k takové dohodě nedošlo, zaměstnavatel jednoduše daného člověka propustil a vzal jiného (propuštěný člověk zaměstnavatele udat nemohl, neboť by udal i sám sebe). Všichni ji vnímali spíše ve smyslu, v jakém se vyjádřil jeden z nich, jako „buzeraci“ ze strany úřadu práce, tedy disciplinaci a represí. DONEZ byla jako represivní praktika spojena podle zkušeností Jany s veřejnou službou a tvořila provázaný celek, který byl aplikován na recipienty:

... nezaměstnaní (nebyli) posílání na DONEZ a veřejnou službu současně. Spíše to bylo tak, že pokud se někomu na úřadu práce zdálo, že občan je nezaměstnaný již dlouho, byl tento člověk poslán nejdříve na DONEZ. Pokud nezaměstnaného DONEZ nezlomil či nedonutil odhlásit se z evidence pracovního úřadu, nastoupil teror tvrdšího kalibru, a tím byla veřejná služba. (Jana)

Vypjaté a také emotivní zkušenosti zažili respondenti a respondentky i s veřejnou službou:

Často jsem se trápila pocity nepotřebnosti, frustrovaná dokonale. (...) Po nějaké době jsem byla zařazena na veřejnou službu. Veřejná služba byla smluvená na pět

měsíců. Byla jsem umístěna do mateřského centra v místě bydliště. Docházela jsem tam cca jednou až dvakrát týdně od 8 do 13 hodin. Pracovní zařazení znělo: práce s dětmi. Moje činnost spočívala v úklidu místností, mytí hraček, toalet aj. Záhy jsem pochopila, že tamní zaměstnankyně si tímto způsobem ulehčují svou práci. (...) Byla jsem si stěžovat na úřadu práce, že náplň ve smlouvě neodpovídá skutečnosti. (...) Měla jsem na úřednici prosbu, aby záležitost nijak „nerozmazávala“, (...) věděla (jsem), že mně zbývají asi dva měsíce do konce a budu to tam muset nějak vydržet. Požádala jsem ji o loajálnost. Vše odkývala, ale bohužel jen to. Na druhý den jsem velmi rychle pochopila, že informace z ÚP byly vyneseny. (Ivana)

Tato respondentka vyjádřila mimo negativních pocitů spojených s veřejnou službou, kterou vnímala jako represivní nástroj, i další zkušenost, která se objevila do jisté míry ve všech rozhovorech, a sice často neprofesionální chování ze strany úředníků, absenci jakéhokoliv dialogu a v podstatě jakéhokoliv kroku, který by mohl být označen za náznak sociální práce. Celou situaci výstižně shrnula jedna respondentka:

Na úřadu práce se nediskutuje. Bylo mně oznámeno, kdy a kde nastoupím. Musela jsem podepsat smlouvu. (Ivana)

Je však nutné poznamenat, že poměrně velká část respondentů vyjadřovala určité pochopení pro často nevhodné chování úředníků, kteří podle nich byli zavaleni prací a museli řešit své vlastní pracovní problémy. Radim vylíčil další vypjatou zkušenost:

... jsem totiž dlouhodobě nemocen a práce nejsem schopen vůbec. (...) přiznanou mám jen invaliditu 1. stupně na onemocnění, které mě nijak neomezuje, onemocnění, které mě plně invalidizuje, není v tabulkách, takže se tu na něj invalidita nepři- znává – to je systémový problém týkající se většího počtu zdravotně postižených. ČSSZ mi tedy napsala, že z důvodu nesplnění podmínky počtu odpracovaných let nemám na důchod nárok. (...) v evidenci úřadu práce jsem již skoro 15 let, pracovat však nemohu, jsem tam jen kvůli zdravotnímu pojištění, v normálním státě bych měl invalidní důchod, tady musím předstírat, že si hledám práci. (Radim)

Tento respondent má zmíněné problémy již dlouhodobě, čímž ve výpovědi sdružuje v podstatě několik výše zmíněných problémů s reformami. Jeho situaci nevyřešila změna posuzování zdravotně postižených, ačkoliv byla označována jako modernizace celého procesu, naopak mu přidělala více problémů, protože docházení na úřad práce se zintenzivnilo. Předstírání práce bylo založeno na pravidelném docházení na úřad práce a absolvování všech úkonů (vypracování akčního plánu a doložení, že si hledá zaměstnání, od veřejné služby a DONEZ byl kvůli zdravotnímu stavu osvobozen), přičemž musí předstírat i zájem o zaměstnání. Následně musí chodit na pohovory s potenciálními zaměstnavateli:

Když mě pošlou pro razítko (to naštěstí není často, v průměru jednou za rok), tak samozřejmě nikde nic nevysvětluji, s většinou lidí se dnes nedá domluvit, nechápou, nevěří, prostě předstírám, že mám o nabízenou práci zájem a doufám, že budou mít lepšího zájemce. (...) Přesto se mi už asi třikrát stalo, že mě chtěli zaměstnat, to jsem pak musel říci, že ze zdravotních důvodů nastoupit nemohu, což mi samozřejmě ihned zapsali jako odmítnutí z mé strany, a já pak musel za doktorkou, aby to mé prohlášení potvrdila. (Radim)

Radim díky této „taktice“ přežívá, ale přiznal, že jej musí podporovat jeho matka.

I z rozhovorů je patrné, že reformy sociálního systému směřovaly spíše k implementaci alespoň některých prvků *welfare surveillance*. Respondenti a respondentky se v souvislosti se zavedenými opatřeními setkávali s represemi, disciplinací a normalizací stejně jako jejich protějšky v zahraničí během zavádění podobných změn sociálních systémů. Nicméně v českém prostředí byla následně specifikem polovičatost a nedotaženost různých opatření, což bylo dáno vyslovením nedůvěry oběma vládám.

Závěr – problematičnost *welfare surveillance*

Využívání *welfare surveillance* je minimálně velmi diskutabilní a je otázkou, zda takto konstruovaný sociální systém stále plní základní úlohu pomoci lidem v obtížné situaci zajistit důstojné přežití (a zda v rámci něj a západních společností dochází k diskuzi ohledně toho, co je to důstojný život). Zdá se totiž, že sociální reformy v tomto duchu spíše sociální systémy deformují, než reformují. Přispěl k tomu podle Wacquanta [2009: 243] i určitý lingvistický obrat, v rámci něž se obsah pojmu „bezpečnost“ konstruuje výhradně ve smyslu osobní fyzické bezpečnosti a upozaduje se například ekonomická bezpečnost, bezpečnost bydlení nebo zabezpečení důstojnosti. Druhým zásadním bodem diskuze by měla být alternativa vůči současnému stavu, kterou by mohla být podpora zavedení dlouhodobé, rozsáhlé a citlivé sociální práce spojené s uznáním lidí v obtížných životních situacích a marginalizovaných lidí. Sociální práce by následně kladla individualizované (zde je individualizace naopak velmi vítána) postupné nároky na spolupráci, čímž by se zaručilo zmenšování a případně odpoutání od sociální pomoci nebo důstojný život daného člověka, pokud by nebyl schopný přežít bez pomoci.

S *welfare surveillance* je však spojen ještě jeden negativní rozměr, a sice že v některých případech odporuje základním právům na lidskou důstojnost, autonomii a někdy i na život. Podle Paula Henmana [2004: 182] je aktivizace a *workfare* v rozporu s Všeobecnou deklarací lidských práv OSN, konkrétně s článkem 25, odstavcem 1. Paul Billings [2011: 187] a Nicola Barker a Sarah Lambie [2009: 323, 325] připomínají, že podmínění základních lidských potřeb v podstatě tyto po-

třeby komodifikuje, čímž se v základním slova smyslu komodifikuje i lidský život a porušuje se příslušné základní právo na (důstojný) život, které je paradoxně více ctěno ve věznicích, kde je odepření přístřeší a stravy zakázanou a nepřipustnou formou trestu. Podobnou oporu bychom mohli najít i v národních ústavách, v ČR má například každý občan podle *Listiny základních práv a svobod* právo na život a lidskou důstojnost a nikdo nesmí být podroben nuceným pracím nebo službám (ústavní zákon č. 2/1993 Sb.), což potvrdil i český Ústavní soud svým nálezením týkajícím se neústavnosti veřejné služby.

Sociální spravedlnost a systém postavený na principech neoliberální governmentality a *welfare surveillance* jsou problematické z hlediska občanských práv, ale také z hlediska téměř výhradního využívání negativní motivace namísto motivace pozitivní, spočívající například v intenzivní a vstřícné sociální práci v kombinaci s poskytováním adekvátní sociální pomoci. Pozitivněji laděný sociální systém by více podněcoval důvěru a uznání mezi lidmi ve složité situaci a aktéry a institucemi zodpovědnými za sociální pomoc.

JIRÍ MERTL v listopadu 2015 úspěšně ukončil doktorské studium politologie na katedře politologie a mezinárodních vztahů při Fakultě filozofické Západočeské univerzity v Plzni. V současné době se věnuje několika výzkumným projektům týkajícím se například terénního výzkumu ve vyloučené lokalitě, alkoholu či kriminality. Odborně se věnuje zejména problematikám sociální spravedlnosti, sociální deviace, marginalizace, moci a politické komunikace. Ve vědecké činnosti preferuje kritický přístup založený na kvalitativních analýzách (zejména s využitím kritické diskurzivní analýzy a analýzy metafor) a kvalitativním terénním výzkumu. Je spoluautorem knihy (Neo)liberální governmentality v České republice (Brno: Václav Klemm, 2013, s P. Krčálem).

Literatura

- Barker, N., S. Lamble. 2009. „From Social Security to Individual Responsibility: Sanctions, Conditionality and Punitiveness in the Welfare Reform Bill 2009 (Part One): Current Developments.“ *Journal of Social Welfare and Family Law* 31 (3): 321–332, <http://dx.doi.org/10.1080/09649060903354639>.
- Bauman, Z. 2005. *Work, Consumerism and the New Poor*. Maidenhead: Open University Press.
- Bentham, J. 1838. „Panopticon.“ Pp. 37–172 in J. Bowring (ed.). *The Works of Jeremy Bentham vol. 4*. Edinburgh: William Tait.
- Bhavnani, K.-K., P. Chua, D. Collins. 2014. „Critical Approaches to Qualitative Research.“ Pp. 165–178 in P. Leavy (ed.). *The Oxford Handbook of Qualitative Research*. Oxford: Oxford University Press.
- Bigo, D. 2008. „Globalized (In)security: The Field and the Ban-opticon.“ Pp. 11–48 in D. Bigo, A. Tsoukala (ed.). *Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal Practices of Liberal Regimes after 9/11*. New York: Routledge, http://dx.doi.org/10.4324/9780203814949.ch3_3_b.

- Bigo, D. 2012. „Security, Surveillance and Democracy.“ Pp. 277–285 in K. Ball, K. D. Haggerty, D. Lyon (ed.). *Routledge Handbook of Surveillance Studies*. New York: Routledge.
- Billings, P. 2011. „Income Management in Australia: Protecting the Vulnerable and Promoting Human Capital through Welfare Conditionality?“ *Journal of Social Security Law* 18 (4): 168–191.
- Bourdieu, P. 2003. *Firing Back: Against Tyranny of the Market 2*. New York: The New Press.
- Burchell, G., C. Gordon, P. Miller (ed.). 1991. *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: The University of Chicago Press, <http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226028811.001.0001>.
- Ceyhan, A. 2012. „Surveillance as Biopower.“ Pp. 38–45 in K. Ball, K. D. Haggerty, D. Lyon (ed.). *Routledge Handbook of Surveillance Studies*. New York: Routledge, http://dx.doi.org/10.4324/9780203814949.ch1_1_c.
- Clasen, J., J. Kvist, W. von Oorschot. 2001. „On Condition of Work: Increasing Work Requirements in Unemployment Compensation Schemes.“ Pp. 161–185 in M. Kautto, J. Fritzell, B. Hvinden et al. (ed.). *Nordic Welfare States in the European Context*. New York: Routledge.
- Cohen, S. 2007. *Visions of Social Control*. Malden: Polity.
- Creswell, J. W. 2007. *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing among Five Approaches*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Dean, M. 2010. *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: SAGE.
- Dee, M. 2013. „Welfare Surveillance, Income Management and New Paternalism in Australia.“ *Surveillance & Society* 11 (3): 272–286.
- van Dijk, T. 1993. „Principles of Critical Discourse Analysis.“ *Discourse & Society* 4 (2): 249–283, <http://dx.doi.org/10.1177/0957926593004002006>.
- van Dijk, T. 2001. „Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity.“ Pp. 95–120 in R. Wodak, M. Meyer (ed.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: SAGE, <http://dx.doi.org/10.4135/9780857028020.n5>.
- van Dijk, T. 2003. „Discourse, Power and Access.“ Pp. 84–104 in C. R. Caldas-Coulthard, M. Coulthard (ed.). *Text and Practises*. London: Routledge.
- Dornan, P., J. Hudson. 2003. „Welfare Governance in the Surveillance Society: A Positive-Realistic Cybercriticalist View.“ *Social Policy & Administration* 37 (5): 468–482, <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9515.00352>.
- Eichhorst, W., P. Marx. 2011. „Reforming German Labour Market Institutions: A Dual Path to Flexibility.“ *Journal of European Social Policy* 21 (1): 73–87, <http://dx.doi.org/10.1177/0958928710385731>.
- Eubanks, V. 2006. „Technologies of Citizenship: Surveillance nad Political Learning in the Welfare System.“ Pp. 89–107 in T. Monahan (ed.). *Surveillance and Society*. New York: Routledge.
- Ewald, F. 1991. „Insurance and Risk.“ Pp. 197–210 in G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (ed.). *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, M. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Foucault, M. 2007. *Security, Territory, Population*. New York: Picador, <http://dx.doi.org/10.1057/9780230245075>.
- Gandy, O. H. 2012. „Statistical Surveillance: Remote Sensing in the Digital Age.“ Pp. 125–133 in K. Ball, K. D. Haggerty, D. Lyon (ed.). *Routledge Handbook of Surveillance Studies*. New York: Routledge, http://dx.doi.org/10.4324/9780203814949.ch2_1_a.

- Gilliom, J. 2001. *Overseers of the Poor: Surveillance, Resistance, and the Limits of Privacy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hall, S. 2011. „The Neoliberal Revolution.“ *Soundings* 48 (1): 9–28, <http://dx.doi.org/10.3898/136266211797146828>.
- Henman, P. 2004. „Targeted! Population Segmentation, Electronic Surveillance and Governing the Unemployed in Australia.“ *International Sociology* 19 (2): 173–191, <http://dx.doi.org/10.1177/0268580904042899>.
- Henman, P., M. Adler. 2003. „Information Technology and the Governance of Social Security.“ *Critical Social Policy* 23 (2): 139–164, <http://dx.doi.org/10.1177/0261018303023002002>.
- Henman, P., G. Marston. 2008. „The Social Division of Welfare Surveillance.“ *Journal of Social Policy* 37 (2): 187–205, <http://dx.doi.org/10.1017/S0047279407001705>.
- Hier, S. P., J. Greenberg. 2009. „The Politics of Surveillance: Power, Paradigms, and the Field of Visibility.“ Pp. 14–29 in S. P. Hier, J. Greenberg (ed.). *Surveillance: Power, Problems, and Politics*. Vancouver: UBC Press.
- Chouinard, V., V. A. Crooks. 2005. „Because They Have All the Power and I Have None’: State Restructuring of Income and Employment Supports and Disabled Women’s Lives in Ontario, Canada.“ *Disability & Society* 20 (1): 19–32, <http://dx.doi.org/10.1080/0968759042000283610>.
- Innes, M. 2003. *Understanding Social Control*. Berkshire: Open University Press.
- Jenkins, R. 2012. „Identity, Surveillance and Modernity: Sorting out Who’s Who.“ Pp. 159–167 in K. Ball, K. D. Haggerty, D. Lyon (ed.). *Routledge Handbook of Surveillance Studies*. New York: Routledge, http://dx.doi.org/10.4324/9780203814949.ch2_2_b.
- Jessop, B. 2011. „Construing Another Foucault Effect: Foucault on States and Statecraft.“ Pp. 56–73 in U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke (ed.). *Governmentality: Current Issues and Future Challenges*. New York: Routledge.
- Johansson, H., B. Hvinden. 2007. „Nordic Activation Reforms in a European Context: A Distinct Universalistic Model?“ Pp. 53–66 in B. Hvinden, H. Johansson (ed.). *Citizenship in Nordic Welfare States*. New York: Routledge.
- Jørgensen, H., M. Schulze. 2011. „Leaving the Nordic Path? The Changing Role of Danish Trade Unions in the Welfare Reform Process: Leaving the Nordic Path? The Changing Role of Danish Trade Unions in the Welfare Reform Process.“ *Social Policy & Administration* 45 (2): 206–219, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9515.2010.00765.x>.
- Jutila, M. 2011. „Narrowing of Public Responsibility in Finland, 1990–2010: Narrowing of Public Responsibility in Finland, 1990–2010.“ *Social Policy & Administration* 45 (2): 194–205, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9515.2010.00764.x>.
- Kemmerling, A., O. Bruttel. 2006. „‘New Politics’ in German Labour Market Policy? The Implications of the Recent Hartz Reforms for the German Welfare State.“ *West European Politics* 29 (1): 90–112, <http://dx.doi.org/10.1080/01402380500389273>.
- Keskitalo, E. 2007. „Individualizing Welfare Provision: The Integrated Approach of the Finnish Activation Reform.“ Pp. 67–79 in B. Hvinden, H. Johansson (ed.). *Citizenship in Nordic Welfare States*. New York: Routledge.
- Kohler-Hausmann, J. 2007. „‘The Crime of Survival’: Fraud Prosecutions, Community Surveillance and the Original ‘Welfare Queen’.“ *Journal of Social History* 41 (2): 329–354, <http://dx.doi.org/10.1353/jsh.2008.0002>.
- Lakoff, G., M. Johnson. 1980. *Metaphors We Live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lantz, S., G. Marston. 2012. „Policy, Citizenship and Governance: The Case of Disability and Employment Policy in Australia.“ *Disability & Society* 27 (6): 853–867, <http://dx.doi.org/10.1080/09687599.2012.686881>.
- Lyon, D. 1994. *The Electronic Eye*. Minneapolis: Polity.

- Lyon, D. 2005. „Surveillance as Social Sorting.“ Pp. 13–30 in D. Lyon (ed.). *Surveillance as Social Sorting*. New York: Routledge.
- Lyon, D. 2009. *Identifying Citizen*. Malden: Polity.
- Magnet, S. 2009. „Bio-Benefits: Technologies of Criminalization, Biometrics, and the Welfare System.“ Pp. 169–183 in S. P. Hier, J. Greenberg (ed.). *Surveillance: Power, Problems, and Politics*. Vancouver: UBC Press.
- Maki, K. 2011. „Neoliberal Deviants and Surveillance: Welfare Recipients under the Watchful Eye of Ontario Works.“ *Surveillance & Society* 9 (1/2): 47–63.
- Mayring, P. 2000. „Qualitative Content Analysis.“ *Forum: Qualitative Social Research* 1 (2): nepaginováno.
- McMullin, J. A., L. Davies, G. Cassidy. 2002. „Welfare Reform in Ontario: Tough Times in Mothers' Lives.“ *Canadian Public Policy/Analyse de Politiques* 28 (2): 297–314, <http://dx.doi.org/10.2307/3552330>.
- Mendes, P. 2013. „Compulsory Income Management: A Critical Examination of the Emergence of Conditional Welfare in Australia.“ *Australian Social Work* 66 (4): 495–510, <http://dx.doi.org/10.1080/0312407X.2012.708763>.
- Mertl, J., P. Krčál. 2013. *(Neo)liberální governmentality v České republice*. Brno: Klemm.
- Monahan, T. 2008. „Dreams of Control at a Distance: Gender, Surveillance, and Social Control.“ *Cultural Studies & Critical Methodologies* 9 (2): 286–305, <http://dx.doi.org/10.1177/1532708608321481>.
- Murray, H. 2000. „Deniable Degradation: The Finger-Imaging of Welfare Recipients.“ *Sociological Forum* 15 (1): 39–63, <http://dx.doi.org/10.1023/A:1007594003722>.
- Parker, S., R. Fopp. 2005. „Mutual Obligation? Regulating by Supervision and Surveillance in Australian Income Support Policy.“ *Surveillance & Society* 3 (1): 107–128.
- Place, N. 2007. „Workless People and Surveillant Mashups: Social Policy and Data Sharing in the UK.“ *Information, Communication & Society* 10 (6): 943–960, <http://dx.doi.org/10.1080/13691180701751171>.
- Saldaña, J. 2009. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Los Angeles: SAGE.
- Schön, D. A. 1993. „Generative Metaphor: A Perspective on Problem-setting in Social Policy.“ Pp. 137–163 in A. Ortony (ed.). *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Soldatic, K., A. Chapman. 2010. „Surviving the Assault? The Australian Disability Movement and the Neoliberal Welfare State.“ *Social Movement Studies* 9 (2): 139–154, <http://dx.doi.org/10.1080/14742831003603299>.
- Soldatic, K., B. Pini. 2009. „The Three Ds of Welfare Reform: Disability, Disgust and Deservingness.“ *Australian Journal of Human Rights* 15 (1): 77–95.
- Thornton, S., G. Marston. 2009. „Who to Serve? The Ethical Dilemma of Employment Consultants in Nonprofit Disability Employment Network Organisations.“ *Australian Journal of Social Issues* 44 (1): 73–89.
- Tickamyer, A. R., D. A. Henderson, J. A. White et al. 2000. „Voices of Welfare Reform: Bureaucratic Rationality Versus the Perceptions of Welfare Participants.“ *Affilia* 15 (2): 173–192, <http://dx.doi.org/10.1177/088610990001500204>.
- Trenkamp, O. 2010. „Real Life Training or Humiliation?: German Unemployed Sent to Fake Supermarket to Hone Skills.“ *Spiegel Online* [online] 1. 4. 2010 [cit. 10. 3. 2015]. Dostupné z: <http://www.spiegel.de/international/germany/real-life-training-or-humiliation-german-unemployed-sent-to-fake-supermarket-to-hone-skills-a-686931.html>.
- Wacquant, L. 2009. *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press, <http://dx.doi.org/10.1215/9780822392255>.

Wright, D., M. Friedewald, S. Gutwirth et al. 2010. „Sorting out Smart Surveillance.“ *Computer Law & Security Review* 26 (4): 343–354, <http://dx.doi.org/10.1016/j.clsr.2010.05.007>.

Citované materiály z korpusu

„Nesmíme se dát vydírat nemakačanky.“ *Lidové noviny*, 12. 12. 2007.

„Petr Nečas – místopředseda vlády a ministr práce a sociálních věcí.“ *Studio stop* [rozhlasový pořad]. Český rozhlas, 8. 3. 2007.

„Problémy při vyplácení sociálních dávek.“ *Impulsy Václava Moravce* [rozhlasový pořad]. Rádio Impuls, 26. 1. 2012.

„Rozhovor s Jaromírem Drábkem.“ *Studio Česko* [rozhlasový pořad]. Český rozhlas, 29. 11. 2011.

„Šetření na sociálních dávkách.“ *Dvacetiminutovka Radiožurnálu* [rozhlasový pořad]. Český rozhlas, 13. 3. 2012.